

MOŽNOSTI VYUŽITIA KVALITATÍVNEHO PRÍSTUPU PRI SKÚMANÍ MORÁLNYCH DILEM

POSSIBILITIES FOR USING THE QUALITATIVE APPROACH IN EXAMINING MORAL DILEMMAS

Gabriela MIKULÁŠKOVÁ

Inštitút psychológie FF PU Prešov

Abstrakt

Cieľom príspevku je poukázať na odlišnosti kvalitatívneho a kvantitatívneho prístupu a na možnosti použitia kvalitatívneho prístupu pri skúmaní morálnych dilem. Príspevok stručne predstavuje postup a špecifiká kvalitatívneho prístupu v jednotlivých krokoch výskumu. Pojednáva o odlišnej úlohe teórie, osobitnom postavení výskumníka v kvalitatívnom výskume, a o rozdieloch vo výskumnom procese (špecifiká výberu vzorky, zberu a validizácie dát). Záver príspevku tvorí prezentovanie vybraných kvalitatívnych výskumov morálnych dilem a sumarizáciu možností kvalitatívneho prístupu pri skúmaní morálneho uvažovania.

Kľúčové slová

morálne usudzovanie, kvalitatívny výskum

Štúdia bola podporená grantom VEGA č. 1/0759/10

TEÓRIA V KVANTITATÍVNOU A KVALITATÍVNOU PRÍSTUPE

Základné rozdiely medzi kvantitatívnym a kvalitatívnym prístupom v psychologickom skúmaní Disman (2006) zhrňa do nasledujúcich bodov. Kvantitatívny výskum má vždy postulovanú teóriu, ktorú neskôr overuje. Vzťahy medzi premennými výskumník musí predpokladať. Základným vstupom je teda existujúca teória. V ďalšom štádiu výskumník postuluje pracovné hypotézy a vyberá vzorku respondentov do výskumu, prebieha zber údajov a nakoniec spracovanie a analýza údajov. Požadovaným výstupom kvantitatívneho výskumu sú overené hypotézy, prípadne overená alebo zdokonalená teória.

Kvalitatívny výskum vstupuje do výskumného procesu so sociálno-psychologickým problémom. Skúmanie prebieha v teréne, a zahrňuje súbežné vytváranie vzorky prípadov javu, zber údajov, analýzu údajov a interpretáciu v cyklickom vracaní sa k jednotlivým aktivitám. Predpokladaným výstupom kvalitatívneho výskumu sú nové hypotézy, prípadne vytvorenie novej empiricky zakotvenej teórie.

Kvantitatívny prístup má postulovanú teóriu. Kohlbergova koncepcia morálneho vývinu (Heidbrink, 1997), postuluje stupne predkonvenčnej konvenčnej a postkonvenčnej morálky, ktoré ďalší výskum len overuje. Obmedzenia postulovanej Kohlbergovej teórie boli viackrát publikované. Závažnou výhradou ku Kohlbergovej teórii je to, že postulovaná teória nie je možné jednoznačne potvrdiť ani vyvrátiť, výskum len zaradzuje jednotlivca k istému stupňu morálneho uvažovania. (Zmienené obmedzenie univerzálne platí pre všetky koncepcie morálky). Štádia sú v kohlbergovej teórii fixne dané, neprepokladajú a nezohľadňujú dynamiku diania ani vplyv neskoršej individuálnej skúsenosti. Známa kritika Gilliganovej (2001) uvádza, že Kohlberg vo svojej koncepcii zohľadňuje viac mužskú perspektívu, v ktorej je socializačne podporovaná skôr objektivita a autonómia (podľa autora

tvoria najvyšší stupeň morálneho vývinu) než subjektivita a starostlivosť. Gilligenová tvrdí, že takto formulovaný najvyšší stupeň nevyhnutne znevýhodňuje dievčatá a ženy, ktoré môžu v tejto koncepcii skórovať na nižších stupňoch morálneho vývinu. Okrem zmienenej kritiky, ktorá pochádza z gendrových štúdií, viacerí autori (pozri Bačová, 2000) tvrdia, že Kohlbergova koncepcia vychádza z demokratickej či liberálnej morálky západnej kultúry. Demokratická kultúra západných krajín, konkrétne západná Európa či kultúra v USA je založená viac na princípe autonómie, než na preferencii vzťahov. Ilustráciou existencie rozdielov medzi kultúrami je absolútne rešpektovanie závetu v anglosaskej kultúre, oproti slovanskej kultúre, podľa ktorej deti nie je možné jednoduchým úkonom vydediť. Z uvedeného vyplýva, že je otázne univerzálne aplikovanie kultúrou daných stereotypov na iné kultúry.

Účelom kvalitatívneho výskumu je otvoriť istú oblasť javov a vytvoriť teóriu, namiesto potvrdzovania a overovania už existujúcej teórie. Morálne uvažovanie sa v tomto kontexte stáva nie celkom poznaným fenoménom s predpokladom, že doterajšie teórie dostatočne nevysvetľujú všetky aspekty morálneho usudzovania. Morálne dilemy môžu byť skúmané s postupne vynárajúcou sa teóriou (zakotvená teória Straussa a Corbinovej (1999)), ktorá sa utvára v priebehu zberu a analýzy dát. Postupne vynárajúca sa teória poskytuje priestor pre otázky na dianie a priebeh, napríklad, ako uvažujú ľudia pri svojom morálnom usudzovaní. Aké predpoklady sa vynárajú v priebehu rozhodovania o tom, čo je alebo nie je správne?

KONTEXTOVÁ CITLIVOSŤ PRI FORMULOVANÍ VÝSKUMNÉHO PROBLÉMU

Kvalitatívni výskumníci sa zaujímajú o to, ako sa veci dejú, ako prebiehajú, a zvlášť o to, ako sa na veci pozerajú účastníci výskumu (podľa Fraenkel, Wallen, 1997). Základné otázky kvalitatívneho prístupu uvádzame zároveň s implikáciami pre výskum morálnych dilem. Všeobecná otázka kvalitatívneho prístupu, ako skúmané problémy prezentujú ľudia v každodennom živote, môže byť konkretizovaná na otázky, ako sú morálka a morálne dilemy prezentované v bežnom živote a kedy a za akých okolností participanti vnímajú morálnu dilemu. Kvalitatívny prístup predpokladá a stransparetnuje odlišné konštrukcie problémov u rôznych skupín, a zameriava pozornosť na to, ako problémy prezentujú rôzne skupiny ľudí napr. právnici, učitelia, alebo predavačka. Potenciálnym zdrojom skúmania je z tejto perspektívy ozrejmovanie toho, či existujú „univerzálne“ morálne dilemy alebo špecifické podoby morálnych dilem pre deti, mužov, ženy, pre obchodníkov či lekárov. V širšej perspektíve má kvalitatívny výskum ambíciu odpovedať, ako sa skúmaná téma dotýka kultúry, zvykov, spôsobu chápania danej témy osobami, od ktorých zbierame dáta. Konkrétne, ako a v čom je morálne uvažovanie ovplyvnené kultúrou. Je možné, že krádež je v istej kultúre oceňovaná a prečo? Kvalitatívny výskum častejšie zdôrazňuje etické otázky v psychologickom bádání. V kontexte skúmania morálnych dilem vystupuje do popredia otázka, či je etické pýtať sa kohokoľvek na morálne dilemy, ktoré potencionálne jatrogenizujú. Pri výskume postojov k interrupcii je relevantná otázka, či je možné a užitočné pýtať sa na zákrok žien, ktoré ju práve podstúpili. V najširšej perspektíve je dôležité reflektovať ako v spoločnosti všeobecne prevládajúca predstava o morálnych princípoch môže ovplyvniť formulovanie konkrétnej výskumnej témy. Z tohto hľadiska je nevyhnutná reflexia doby, analýza prevládajúcich paradigiem, ktoré môžu ovplyvniť postulovanie morálnych dilem (reflexia, že v Európe prevláda kresťansko-židovská paradigma a podobne).

Kvalitatívny výskum na rozdiel od kvantitatívneho viac využíva a skúma teoretické súvislosti formulovaného výskumného problému. V úvode výskumného bádania postuluje nasledujúce otázky. Sú ciele a otázky výskumu formulované v rámci niektorých existujúcich teórií? Z akých teórií pochádzajú pojmy a vzťahy, ktoré predpokladáme?

Aké sú relevantné súperiace teórie? Ako sú podobné problémy chápané v iných vedných odboroch? Aké sú príbuzné alternatívne teoretické pohľady? Ako sa vylučujú alternatívne pohľady? Implikácie pre skúmanie morálnych dilem spočívajú v úvahách, aké vedné disciplíny skúmajú morálne uvažovanie a čo zo zistených poznatkov je známe, využiteľné a využité v psychológii.

POSTAVENIE VÝSKUMNÍKA V KVALITATÍVNO M VÝSKUME

Osobná alebo odborná skúsenosť výskumníka v predpokladoch kvantitatívneho prístupu negatívne ovplyvňuje zber, spracovanie a interpretáciu údajov v zmysle zaujatosti. Dôsledkom toho je výskumník vedený k vylúčeniu osobnej skúsenosti z výskumu. Osobná skúsenosť je vo výskumných správach sankcionovaná, prípadne zamlčaná. V postulátoch kvalitatívneho prístupu je osobná skúsenosť dôležitým zdrojom poznania, je súčasťou zberu, analýzy ako aj interpretácie údajov, je priznaná a reflektovaná.

Positivistická psychológia a kvantitatívny výskum nezohľadňujú tému moci pri výskume ani pri zverejnení výskumu (pozri Bačová, 2000). Všeobecne postulovaná otázka kvalitatívneho prístupu, akú úlohu zohráva moc výskumníka sa možno práve pri skúmaní morálneho uvažovania stáva aktuálnou. Vo fáze zberu dát je potrebné zodpovedať na otázku, či potencionálne vnímaná moc administrátora môže mať vplyv na zbierané dáta. Napríklad, uvažovať o tom, či je rozdiel, ak morálne dilemy skúma u detí ich učiteľ, ktorý ich zároveň v inom kontexte hodnotí, alebo psychológ, ktorý ma moc udeliť diagnostickú nálepku „nenormality“. Kritická psychológia (ktorá istým spôsobom inšpirovala vznik a rozvoj kvalitatívneho výskumu) si pri téme moci, kladie navyše otázku, kto profituje z prevládajúceho poznania, ktoré poskytuje psychológia (pozri Bačová, 2000).

Ak aplikujeme uvedené východisko, vo fáze zverejňovania výsledkov kvalitatívneho výskumu môžeme uvažovať o tom, či je možné skúmať a následne zverejniť odlišné konštrukcie morálky u minoritných kultúr. Prípadne uvažovať o tom, koho moc bude v spoločnosti posilnená, ak sa zverejnia kontroverzné výsledky výskumu. Ak by štúdia hypoteticky potvrdila, že v kultúre istej minority je spôsobilosť okradnúť osobu z majority vysoko oceňovaná, jej zverejnenie by mohlo byť problematické. Kvalitatívny prístup okrem uvedeného poskytuje priestor pre zahrnutie rodového aspektu. Je rozdiel, či je výskumníkom atraktívna žena, alebo niekto iný? Ako eliminujeme sociálnu žiadúcnosť odpovedí najmä pri skúmaní morálnych dilem?

VZORKA A MOŽNOSTI ZBERU DÁT V KVALITATÍVNO M PRÍSTUPE

Strauss a Corbinová (1999) navrhujú pri výbere respondentov do vzorky primárne identifikovať osoby, ktorých sa téma výskumu dotýka (namiesto identifikácie tých, ktorí sa výskumom v danej oblasti zaoberajú). Na všeobecne postulovanú otázku, *kto najčastejšie pracuje s morálnymi dilemami, existujú dva druhy odpovedí. Kvantitatívny prístup predpokladá, že sú to psychológovia, akademici, sociológovia, zatiaľ čo predpoklad kvalitatívneho prístupu je odlišný. V optike kvalitatívnej paradigmy je to ktokoľvek, kto s nimi*

reálne pracuje: teológovia, právnici, sudcovia, ľudia v rozvodovom konaní – pretože oni sú držiteľmi témy – sú pravdepodobne najviac v téme angažovaní

Pri výbere vzorky kvalitatívny prístup používa princíp „saturácie“ vzorky – čo znamená, že pokiaľ nám napr. rozhovory s ďalšími účastníkmi neprinesú nové schémy a pohľady na morálne dilemy, zber dát končí – na rozdiel od kvantitatívneho prístupu, ktorý vyžaduje reprezentatívnosť vzorky, dosahovanú čo najväčším počtom respondentov.

Metódy zberu dát sú odlišné od tradičného psychologického „testovania“ osôb štandardizovanými nástrojmi. Často používanou metódou je neštandardizovaný rozhovor, ktorý umožňuje odhaliť sieť presvedčení a predpokladov respondenta, ktoré sa podieľajú na riešení morálnych dilem. *Podobne, hĺbkovou sondou môže byť analýza materiálu pochádzajúceho z diskusie vo fokusových skupinách.*

Netypicky je možné použiť zúčastnené pozorovanie, ktorým je možné skúmať morálne uvažovanie detí v materskej škole pri spontánnej hre. Analýza textov rôzneho druhu a *analýza osobných dokumentov* poskytuje možnosť skúmať prirodzene existujúce materiály, ktoré implicitne poskytujú informácie o morálnom uvažovaní. Konkrétnym príkladom je spracovanie záznamu výpovede obvinených. Ďalšia metóda - skúmanie masmediálnych obsahov dáva priestor pre skúmanie, ako sa morálne princípy implicitne objavujú v reklame. Skúmanie masmediálnych obsahov dokáže uchopiť aktuálne témy. Napríklad, skúmanie, aké obsahy komunikuje reklama na automobil, v ktorej muž postupne vezie domov niekoľko svojich nemanželských detí.

VALIDIZÁCIA DÁT V KVALITATÍVNO M VÝSKUME

Dáta sú v kvalitatívnom prístupe považované za validné, ak spĺňajú viaceré kritériá. Jedná sa o princíp koherencie, zahrnutie účastníkov do výskumu a princíp triangulácie. Metóda koherencie je využívaná napríklad v diskurzívnej analýze. *Diskurzívna analýza* je považovaná za úplnú a „dôveryhodnú“, ak ukazuje a vysvetľuje, ako sa istý diskurz vytvára spájaním rôznych významov a ako jeho štruktúra produkuje isté efekty. Cieľom je nájsť základný organizujúci princíp, ktorý „definuje“ vnútorné usporiadanie diskurzu, a ktorého funkcie a dôsledky by boli rovnaké (pozri Potter, Wetherellová, 1997). Analýza jazyka prostredníctvom diskurzívnej analýzy umožňuje redukovať problém sociálnej žiadúcnosti, ktorí je obzvlášť prítomný pri skúmaní morálnych dilem. Triangulácia výskumníkov a teoretických východísk, zabezpečuje hľadanie a určovanie pozície predmetu výskumu prostredníctvom troch (a viac) rôznych zdrojov dát a perspektív (pozri Čermák, Štěpaníková, 1998). Okrem uvedených najčastejšie používaných metód zabezpečenia validity niektorí autori odporúčajú použitie metódy systematického porovnávania. Silverman (2005) ju chápe ako proces, v ktorom sa výskumník snaží neustále porovnávať a hľadať iný prípad, pomocou ktorého by bolo možno otestovať hypotézu. Vylúčením elitárstva (pozri Miles a Huberman, 1984) je možné zachytiť nevýrečných, neatraktívnych respondentov, s cieľom redukovať získavania dát len od výrečných respondentov s vysokým záujmom participovať na výskume. Nemotivovaných respondentov kvantitatívny výskum vylučuje z ďalšieho skúmania. V kontexte skúmania morálnych dilem je možné si položiť otázku, *ak respondent neodpovedá na štandardne predložené morálne dilemy, aké dilemy rieši vo svojom živote on? Doplnujúcou metódou validizácie je podľa Silvermana (2005) analýza deviantných prípadov.* Cieľom je analyzovať údaje od respondentov, ktorých diskurz nepotvrďuje vznikajúcu teóriu. Kvantitatívny výskum nepracuje s dátami, ktoré nepotvrďujú pôvodne postulovanú teóriu.

Práve metóda deviantného prípadu nastoľuje otázku, *ak respondenti vykazujú odpovede, ktoré neviem zaradiť do klasickej teórie vývinu morálky, kde ich zaradíme?*

KVALITATÍVNY PRÍSTUP PRI SKÚMANÍ MORÁLNYCH DILEM

Schopnosť kvalitatívneho prístupu prepájať kvantitatívne a kvalitatívne dáta z výskumov potvrdzuje výskum Murray (1995), ktorá kvalitatívnym prístupom overovala Kohlbergovu teóriu. Na základe rozhovorov s ošetrovateľmi a ošetrovatelkami nepotvrdila kritiku Gilligenovej, ktorá predpokladá existenciu morálky založenej na starostlivosti u žien a nezávislosti u mužov. Význam kontextu pri skúmaní morálnych dilem skúmali Cain a Smith (2009). Autori vo svojej štúdii poukázali na rozdiely medzi morálnym uvažovaním medzi online diskusiou a priamou diskusiou, čím potvrdili význam anonymity pri riešení morálnych dilem. Existenciu rôznych „podtypov“ morálneho uvažovania potvrdil Kujala (2003), ktorý na základe analýzy reči obchodníkov postuloval rôzne druhy morálneho usudzovania na základe príslušnosti k rôznym etickým teóriám. Kohlbergova koncepcia bola overovaná kvalitatívnym výskumom Swanson (2009). Výskum realizovaný vo väznici na základe pozorovania, rozhovorov a analýzy dostupných dokumentov konštatoval vývin a regres morálneho uvažovania, čím nepotvrdil teóriu o fixnom dosiahnutí istého stupňa morálneho vývinu. Vplyv špecifických fenoménov zachytil vo štúdii Tan a Snell (2002), ktorí analýzou rozhovorov potvrdili význam špecifickej konfunčianskej kultúry pri rozhodovaní menežerov.

ZÁVER

Morálne dilemy sú kvalitatívnym prístupe vnímané skôr ako individuálne konštrukcie, nie ako objektívne existujúce fenomény. Kvalitatívny prístup nepostuluje teóriu, naopak aktívne vytvára teóriu (príklad zakotvenej teórie). Tým umožňuje nielen potvrdzovať alebo nepotvrdzovať doteraz existujúce koncepcie morálky, ale potenciálne vytvárať nové koncepcie. Kvalitatívny prístup umožňuje zahrnúť viacero individuálnych perspektív pri skúmaní morálnych dilem (napríklad perspektívu žien, deti, mužov, lekárov). Na rozdiel od kvantitatívneho prístupu umožňuje reflektovať kultúrne odlišné konštrukcie morálnych presvedčení. Netradičným výberom vzorky (vzorka respondentov je definovaná výskumným problémom - oslovujeme respondentov, ktorí sú predpokladanými „držiteľmi“ témy) sa viac približuje k individuálnym konštrukciám respondentov. Kvalitatívny prístup tým, že reflektuje a stransparentňuje individuálnu skúsenosť výskumníka a akceptuje tému moci pri výskume ozrejmuje doteraz neprebádané premenné, ktoré ovplyvňujú podobu získaných údajov. Dostupné výskumy morálneho uvažovania potvrdzujú prínosnosť použitia kvalitatívneho prístupu.

LITERATÚRA

Bačová, V. (2000). *Súčasné smery v psychológii. Hľadanie alternatív pozitivizmu*. Filozofická Fakulta v Prešove. ISBN 80-88885-81-7.

Cain J., Smith D., (2009). Increasing moral reasoning skills through online discussions. *The Quarterly Review of Distance Education*, Volume 10(2), 149–163.

- Čermák, I., Štěpaníková, I.(1998). Metody kontroly validity dat v kvalitativním psychologickému výzkumu. *Československá psychologie* 1(42), 50-62.
- Disman, M. (2006). Jak se vyrábí sociologická znalost. Karolinum. Praha.
- Fraenkel, J. R., Wallen, N. E. (1990). How to design and evaluate research in education. McGraw-Hill, New York, NY.
- Gilligan, C. (2001). Jiným hlasem. Portál. Praha.
- Heidbrink, H. (1997). Psychologie morálního vývoje: Portál, Praha. .
- Kujala, J. (2003). Understandig managers' moral decision making. *International of value based management* , 16, 37-52.
- Miles, M., Huberman, A. (1984). *Qualitative Data Analysis*. London, SAGE.
- Murray, N. M. (1995). Moral reasoning in male and female nurses: A care perspective vs. a justice perspective. ProQuest Dissertations and Theses.
- Silverman, D. (2005). Ako robiť kvalitatívny výskum. Bratislava, Ikar.
- Strauss, A., Corbinová, J. (1999). Základy kvalatívniho výskumu. Postupy a techniky zakotvené teórie. Boskovice, Albert.
- Swanson, K.(2009). Faith and Moral Development: A Case Study of a Jail Faith-Based Correctional Education Program. *The Journal of Correctional Education* 60 (4.), 343-358.
- Tan D., Snell R.S. (2002). The third eye: Exploring guanxi and relational morality in the workplace. *Journal of Business Ethics*; 41, (4), 361.
- Wetherell, M., Potter, J. (1987/1997). *Discourse ans Social Psychology*. London, SAGE.

Abstract

The purpose of the paper is to point out the differences of qualitative and quantitative approach and the possibilities for using the qualitative approach in examining moral dilemmas. The paper concisely introduces the procedure and specific features of qualitative approach in individual steps of research. It deals with the different role of theory, with the specific position of a researcher in qualitative research, and with the differences in the reserach process (specific features of sample selection, data collection and validation). In the conclusion of the paper selected qualitative reseraches of moral dilemmas are presented and possibilities of qualitative approach in exploring moral thinking are summarised.

Key words

moral reasoning, qualitative research